

УДК 821.161

*Юрій Пелешенко***SACRUM I PROFANUM****У «ПОВІСТІ (ЖИТІЇ) ПРО МАКАРІЯ РИМЛЯНИНА»****(на основі українського перекладу XVIII ст. Іоана Гармашенка)**

Глибинна пройнятість пізньосередньовічного християнського світовідчуття апокаліптичними настроями не заважала мріям про прекрасний світ, позбавлений повсякденних прикрошів і конфліктів, адже уявлення про Рай є невід'ємною частиною християнського вчення. Більше того, уся християнська духовна традиція пройнята ностальгією за Раєм, міфічним спогадом «про блаженний стан без історії» [3, 173], який відомий людству з того часу, як воно усвідомило своє місце у Всесвіті.

Прагнення повернутися у «золотий вік» людства, в Едем, знову опинитися у стані райського блаженства чи відшукати міфічну країну благодаті ніколи не припинялися у жодній із світових цивілізацій. Не був винятком і християнський світ.

Віра в те, що рай і пекло містяться в далеких краях, до яких з величезними перешкодами можна дістатися, була вкорінена як у західній, так й у східній християнській традиції. Таким чином, проникнення в інший світ у середньовічному письменстві асоціювалося з мандрівкою, з переміщенням у географічному просторі. Характерно, що сам простір при цьому набував містичного, ірраціонального характеру, адже сама така подорож мислилася як рух вертикальною шкалою релігійно-моральних вартостей, верхня позначка якої перебуває на небі, а нижня — у пеклі [5; 8].

Отже, у дискурсі середньовічної культури географія і географічна література мислилися як різновид релігійно-утопічного вчення, як своєрідний тип етичного знання.

За пізнього Середньовіччя в Україні стають відомими декілька перекладних повістей, у яких описуються далекі східні краї, що межують із земним Раєм. До апокрифа «Ходіння Агапія до раю» відомого

вже у XII ст., додається «Повість про Індійське царство», сербська «Олександрія», «Ходіння Зосими до рахманів» та «Повість про Макарія Римлянина». Усі ці твори генетично пов'язані між собою, про що свідчить, насамперед, їхній зміст.

«Повість про Макарія Римлянина» («Житіє Блаженнаго Макарія Римлянина, изобрѣтенного под Раєм, самовидци Теофилом, Сергієм, и Гигином черноризцами») [4], складена в V–VI ст. у Візантії. Хоча її українських списків, датованих раніше XVII ст., не знайдено, згадки про неї в Кормчій Почаївської Лаври XV ст. та у збірнику Києво-Михайлівського монастиря 1483 року, де повість внесена в індекс заборонених книг, а також низка південнослов'янських, російських та молдавських списків епохи пізнього Середньовіччя, дають вагомі підстави вважати, що цей апокрифічний твір був відомий в Україні вже у XIV–XV ст.

На думку О. Веселовського, автор «Повісті про Макарія Римського» при її написанні користувався християнізованим переказом «Послання Олександра Македонського до Олімпіади та Аристотеля» Псевдо-Калісфена, а саме оповіддю про ходіння у країну блаженних, з якими зблизив за типом та іменем пустельника Макарія [2, 325] (Ма́кар — грецькою щасливий).

«Повість про Макарія Римлянина» містить дві частини. У першій розповідається про довгу подорож трьох іноків: Феофіла, Сергія та Гигіна (останнє ім'я в різних списках має написання як Ригнін, Ригін, Угін) [7, 42] у пошуках того місця, де «небо землѣ прицѣпляється» [4, 111].

Сюжет твору такий. Одного разу після служби троє іноків монастиря, що міститься у «Мезопотаміях Сирьстеи» [4, 110], сиділи на березі Єфрату й розмовляли про монаше життя. У найстаршого з них — Феофіла з'явилася думка помандрувати до місця, де небо змикається із землею. Того ж дня троє товаришів покинули свій монастир і пішли до Єрусалима «святому воскресенію Господа нашего Ісуса Христа и хресту» [4, 111] вклонитися, а також «святыя яслы» [4, 111] поцілувати у Вифлеємі й на гору Оливну зійти, «идѣже Христос ногами стояше» [4, 111].

З Палестини «благодатію Христа... наставляєми» [4, 111] Феофіл, Сергій і Гигін пішли на схід і, проминувши Персію, вступили в Індійську землю. Там вони зустріли людей і тварин, що подібні до зображених у «Повісті про Індійське царство» та «Олександрії».

Тут вони, зокрема, побачили кіноцефалів-песиголовців, що мешкали у щілинах між камінням, та пігмеїв, які зростом були не більше ліктя. Потім на шляху мандрівників траплялися гори «превысоки и страшны» [4, 112], на яких було безліч зміїв, аспидів, василісків, гадів-єдинорогів та буйволів. Вони змушені були заліпити вуха, щоб не чути жахливого зміїного свисту. Далі шлях іноків пролягає біля стовпа, поставленого Олександром Македонським на честь перемоги над персами, який до речі, згаданий в «Олександрії».

Чудеса казкової Індії змінюються на страшні картини тих місць, де караються грішники. Герої повісті зустрічають на своєму шляху «пропаст велику» [4, 114], а у ній «множество скорпій... огнистых». Звідти чулися «воль и рыданіє веліе» [4, 114], яке виходило від грішників, що відреклися Христа. Перед очима мандрівників постають й інші жахливі й величні картини: прикутий до скель велетенський чоловік, охоплений полум'ям, та простоволоса жінка над безоднею, обвита лютими скорпіонами.

Включення до тексту повісті цих по суті есхолологічних видінь є не випадковим. Адже в Середні віки у Європі вважалося, що саме в Індії сховані у землі отвори, що ведуть до пекла [1, 383]. Ці видіння виконували також і дидактичну функцію, адже за гріхи, скоєні у земному житті, на тому світі обов'язково чекає розплата.

Загалом дорогою інокам трапляється чимало перешкод і лише покровительство Господа, що посилає ченцям провідниками то голуба, то оленя, а також щира молитва рятує відважних мандрівників від усіх небезпек і допомагають їм щасливо подолати усі труднощі важкої подорожі.

Нарешті Феофіл, Сергій та Гигін прийшли «к мѣсту лѣпотну и прекрасну» [4, 115]. Там стояли чотири мужа з добрими гарними обличчями у вінцях із коштовностями (напевне, під ними розумілися серафими). У руках вони мали золоті гілки і грізну зброю, а перед ними палав страшний вогонь. Зляканим мандрівникам ці мужі пояснили, що за наказом Божим вони стережуть тут шлях, але чорноризці можуть спокійно йти далі.

Сорок днів ще йшли іноки, не вживаючи нічого крім води, аж поки почули «велика благоуханія» [4, 115] і спів небесний. Незабаром перед ними з'явилася надзвичайно гарна церква, а у ній з благоліпного вівтаря било джерело рідини, що подібна до молока, і стояли чесні

святі мужі, співаючи пісню херувимську. У цьому епізоді джерело, що витікає з віттаря, символізує чистоту віри та вічне життя, а під чесними святими мужами розуміються власне херувими.

І ще сто днів без їжі ішли чорноризці, аж поки не перейшли якусь річку, за якою побачили поле, поросле травою чистою й білою, як молоко, а солодку, як мед. Вони втамували нею голод й подякували Творцеві за порятунок від усіх бід і за його щедрість.

Річка, яку перейшли іноки, тут символізує межу між профанним і сакральним світом, адже згідно з архаїчними індоєвропейськими уявленнями саме водою відокремлено земний світ від потойбічного (у давньогрецькій міфології — Стикс, у «Ходінні Агапія до раю» — море, а у «Ходінні Зосими до рахманів» — річка Евмеасі (Евмасіон).

Далі, ідучи навмання, мандрівники натрапили на «стежу добру» [4, 117], яка привела їх до печери, де відлюдно мешкав чоловік з білим, як молоко волоссям, і обличчям, «аки лице Ангела» [4, 117]. Пустельником виявився Макарій, який дізнавшись про мету подорожі іноків, повідомляє, що до раю смертному ніколи не дійти. Він сам колись прагнув побачити «конец землѣ» [4, 118], але ангел Господній зупинив його, застерігши, що перед земним Раєм на варті Херувим «со огненьным оружием» [4, 118] стоїть: «Рука его, яко крышталь, держащая меч ко стражи Рая, да никто тамо приближаться возможет» [4, 118]. При цьому пустельник додав, «от сего мѣста двадесет токмо поприщ ко Раю» [4, 118].

Другу частину повісті становить розповідь св. Макарія Римлянина про своє життя. Це фактично окремий агіографічний твір, що за своєю структурою є пам'яткою візантійської житійної літератури. Вважається [7, 41], що саме на грецькому ґрунті відбулося об'єднання двох сюжетів — оповіді про подорож трьох іноків у пошуку земного раю та власне житті св. Макарія.

Сюжет другої частини повісті дещо нагадує «Житіє Олексія, чоловіка Божого». Пустельник Макарій походив із заможної римської родини. Коли він виріс, батьки вирішили його одружити. Але у день весілля молодий Макарій тікає з дому, переховується, жебрає на хліб і, наче ненароком, зустрічає ангела, що виглядав як звичайний подорожній. Вони разом довго мандрують, проходять згадане в першій частині твору місце, де караються грішники, і раптом супутник Макарія робиться невидимим. Переляканому втікачеві, він пояснює, що

є ангелом Рафаїлом, якому Бог звелів провести Макарія через усі небезпечні місця.

Герой твору рушив далі вузькою стежкою, якою його вів спочатку онагр, потім олень. А страшний дракон, якого зустрів Макарій на своєму важкому шляху, прорік йому: «...Иди и мѣсто покажу ти, гдѣ имаши Господа славословити» [4, 121]. Тут з'явився юнак, що провів Макарія до печери.

У ній пустельник знайшов двох левенят, вигодував їх «яко своя сини» [4, 121], «и с ними купно и мирно два лѣтъ пожихом» [4, 121]. І тут диявол вирішив спокусити Макарія.

У повісті доволі майстерно описано процес спокуси молодого пустельника, його хвилювання, що поступово наростає. Три дні поспіль Макарій, виходячи з печери знаходить то жіноче «благообразно обв'язало» [4, 121], то сандалі, то, нарешті, гарну жінку «одеждами драгими украшеньны» [4, 121]. І не зрозумів тоді він, що це був сам диявол «во образѣ и подобіѣ лѣпы жены» [4, 121].

Гірко плачучи, красуня розповіла пустельникові про свою долю. Виявилось, що саме вона була нареченою Макарія і після втечі останнього з власного весілля, рушила на його пошуки і, пройшовши через важкі поневіряння, дісталася до цієї печери. Макарій розчулився й увів її до своєї оселі, оскільки «не уразумѣх бо коварства діаволска» [4, 121]. Увечері вона почала пестити тіло пустельника, той не витримав й уві сні согрішив з нею.

Наступного дня жінка зникла, втекли й леви, дізнавшись про гріх свого господаря. А сам Макарій, «прелести вражія... уразумѣв» [4, 122], у розпачі став благати Христоваго милосердя. Щоб спокутувати свій гріх, Макарій закопав себе до шиї в землю і так у каятті провів три роки. Лише тоді за допомогою левів, що повернулися, він розкопав себе й «моляся и величая всемилостиваго Бога» [4, 123], зрозумів, що його гріх прощено. І було Макарію видіння: у печері в сяйві небесного світла з'явився сам Христос Спаситель. З того часу святий благочестиво живе на відлюдді зі своїми левами.

Після молитви святого над іноками хижакі, що ревно служили своєму господареві, проводять мандрівників «сквозь темная мѣста» [4, 124] до вже знайомого нам «столпа Алексаньдрова» [4, 124], що тут символізує край «звичайного» — відомого європейцям світу. Далі леви повертають у свій світ, а іноки, зупинившись на короткий час у

Єрусалимі для молитви біля гробу Господнього, повертаються до свого монастиря.

Отже, «Повість про Макарія римлянина» стверджує, що земний рай, розташований на схід від Індії, є матеріальним, існуючим у часі та просторі. Разом з тим це недосяжний для простих смертних край. Наблизитись до нього «на двадесет поприщ» могли тільки праведники — св. Макарій та чорноризьці Феофіл, Сергій та Гигін, які дотримувались суворого посту й ревно молилися.

Важливим елементом у досягненні поставленої мети — наближення до раю — видається мотив важкої подорожі через простори, сповнені всіляких небезпек. Праведність героїв повісті — монахів, що досягнута не в останню чергу завдяки ревній молитві, тяжкі перешкоди в дорозі, які вони долають, віддавши себе у руки Божого Провидіння, підкреслюють важкодоступність шляху до метафізичного пізнання, до спасіння, а, отже, й до раю. Не випадково у повісті двічі підкреслюється, що Макарій іде до своєї печери саме вузькою стежкою. Характерно, що згідно з апокрифічним «Видінням св. Павла» грішну землю і рай з'єднує шлях вузький, як волосина. Подолання усіх випробувань і, як наслідок, прибуття на «щасливу» землю, свідчить, що герої творів пройшли надзвичайно архаїчний за своїми коренями обряд ініціації, опинилися у лоні вибраних.

Звертає на себе увагу роль тварин, що слухаються і допомагають людям. Так, провідниками через небезпечні місця для героїв повісті виступають олень, онагр і голубиця, а два леви ревно служать св. Макарію і також оберігають його гостей на зворотньому шляху у «звичайний» світ. Дружба з тваринами й влада над ними є однією з прикмет сакрального світу, адже тільки в раю панувала гармонія між людиною та звірами, і Адам дістав від Бога право називати тварин.

В епоху Середньовіччя існувала й інша інтерпретація подорожі до земного раю. Мандрівка туди розумілася не в прямому розумінні, а як алегорія, тобто досягнення райського життя у потойбічному світі [6, 647–648]. Шляхом до неї й був шлях суворої аскези. Таким чином, за відмови буквального прочитання сюжету «Повісті про Макарія Римлянина» згідно із запропонованою містико-аскетичною символікою дорога до раю пролягала через монастир.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бахтин М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. — М. : Художественная литература, 1990. — 545 с.
2. *Веселовский А. Н.* Из истории романа и повести. Материалы и исследования. Вып. 1. Греко-византийский период / А. Н. Веселовский // СОРЯС. — 1886. — Т. 40. — № 2.
3. *Еліаде М.* Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / Еліаде М. ; пер. Г. Кьорян, В. Сахна. — К. : Основи, 2001. — 592 с.
4. Житіє Блаженнаго Макарія Римлянина // Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев 30 мая — 10 июня 1915 года. — К., 1916. — С. 16–124 (Український список XVII ст.; переклад з латинської Іоанна Гармашенка).
5. *Лотман Ю. М.* О понятии географического пространства в русских средневековых текстах / Ю. М. Лотман // Ученые записки Тартуского государственного университета. — 1965. — Вып. 181. — Труды по знаковым системам. — Т. 2. — С. 210–213.
6. *Мильков В. В.* Древнерусские апокрифы / В. В. Мильков // Памятники древнерусской мысли : исследования и публикации. — Вып. 1. — СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. — 894 с.
7. *Салмина М. А.* Апокриф о Макарии Римском / М. А. Салмина // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI — первая половина XIV в. — Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1987. — Вып. 1. — С. 41–43.
8. *Успенский Б. А.* Дуалистический характер русской средневековой культуры (на материале «Хожения за три моря Афанасия Никитина») / Б. А. Успенский // Успенский Б. А. Избранные труды : в 3 т. — Т. 1. Семиотика истории. Семиотика культуры. — М. : Языки русской культуры, 1996. — С. 381–432.

Одержана 14.11.2012